

ФЛОРАНС ГРЕЪМ

Оксфордски университет

✉ florence.graham@gmail.com

АНАЛИЗ НА ПРАВОПИСА НА ТРИ БЪЛГАРСКИ ПАВЛИКЯНСКИ ПАМЕТНИКА ОТ XVIII В., НАПИСАНИ НА ЛАТИНИЦА

Анотация

Тази статия разглежда правописа на три павликянски ръкописа, написани на български език с латинска азбука – според хърватски правописни практики от онова време. Обсъждат се вариациите в начина на записване на специфични славянски фонемни. Правят се съпоставки с правописни особености на книги от Босна от XVIII в. Изказват се хипотези за произхода на текстовете въз основа на правописа.

Ключови думи: диграфи, латинска азбука, осемнайсети век, правопис, павликянски ръкописи, турцизми

Възприети през XVIII в. начини за записване с латиница на текстове на хърватски и на български език

За първи път латиницата се използва за писане на хърватски език през XIV в.,¹ но намира по-широко разпространение през XV в. ([10]: 77). За разлика от кирилицата, която е създадена с оглед на славянската фонология, в латиницата отсъстват графемите, които да представят типичните за славянските езици фонемни като /č/, /ć/, /dž/, /đ/, /lj/, /nj/, /š/, /ž/.² Двете западни писмени системи, които намират широко приложение в книгите на хърватски и босненски писатели, са италианската и унгарската. Заради връзките на Далмация с Италия тамошните кни-

¹ Най-старите познати хърватски текстове, писани на латиница, са: „Red i zakon sestara dominikaniki u Zadru“ (‘Ред и закон на сестрите доминиканки в Задар’, 1345 г.) и „Šibenska molitva“ (‘Шибенска молитва’, XIV в.) ([10]: 76).

² Тук и нататък използвам латински символи вместо Международната фонетична азбука (IPA) за улеснение и за по-нагледно представяне на успоредниците със съвременния (фонемни) босненски и хърватски правопис. При сравненията за отбелязване на съответните фонемни си служа с буквите от съвременната хърватска азбука.

жовници заимстват италианския правопис, а пък Северна Хърватия е повлияна от унгарския заради политическата си и религиозна близост с Унгария ([10]: 77). Макар и голяма част от хърватските фонемни да могат да се представят чрез италианската или унгарската разновидност на латиницата, съществуват и такива, които създават трудности. В своята „Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima“/ „История на хърватския правопис с латинско писмо“ (JAZU 9: 1889, цит. по [10]: 77) Маретич отбелязва осемнайсет начина за предаване на /č/ в хърватската разновидност на латиницата, както и двадесет и два начина за /š/. Въпреки тази неустановеност се появяват и някои по-общоприети начини за изписване (вж. Таблица 1):

Съвременен хърватски правопис	Северна практика (унгарско влияние)	Южна практика (италианско влияние)
c	cz	z
č	cs/ch	ci, ce
ć	ch/cs	ch
đ	dy	gi
j	y	i
k	k	c
lj	ly	gl
nj	ny	gn
s	sz	s, f
š	s/sh	sc
z	z	z
ž	x/s	x

Таблица 1

И в двете писмени системи се използват диграфи за представяне на специфични хърватски фонемни. Тези диграфи често са част от заетата правописна традиция: напр. <cz> (от унгарски). За разлика от употребата им в унгарски или италиански тези буквосъчетания понякога създават предпоставки за неясноти в славянските езици: *glava* може да се прочете по два начина – (ljava) или (glava); *vidi* може да се прочете като (vidi) или като (viđi).

Българските францисканци и техните книги и правопис

След Тридентския събор³ босненските францисканци са били насърчавани да дойдат в българските земи, за да подпомагат разпокъсаните малобройни католически общности там ([5]: 121). За кратко време босненските францисканци успяват да приобщат към католическото вероизповедение български общности, които дотогава не са католици, най-вече павликяните⁴ около град Пловдив и покрай река Дунав ([3]: 66,

³ До Тридентския събор (1545–1563) католическите общности в българските земи се състоят предимно от саксонски миньори и търговци от Западна Европа, включително и от Далмация, които се заселват тук още през XIV в. ([2]: 744, [8]: 108–109, [4]: 121, [5]: 122, [1]: 113).

⁴ Преди да приемат католицизма от францисканците, павликяните не принадлежат нито на Източното, нито на Западното християнско вероизповедание. Те са наследници на някогашни групи християни, които се изселват от пограничните райони на Армения и Византия заради гонения и се установяват в България през VII и VIII в.

[5]: 112). Понеже през XVIII в. българските павликяни-францисканци получават образованието си или в Илирийския колеж в Лорето, в Университета „Св. Климент“ в Рим, във Фермо, в Дубровник, или в учебни заведения в България, където занятията се водят на „илирийски“ (хърватски/босненски) ([1]: 115, [2]: 745, [4]: 15, [3]: 81), българските католици често възприемат начини за изписване с латиница, които са заимствани от хърватски. Трите павликянски ръкописа от XVIII в. – № 778, № 779, № 780 – които се съхраняват в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София, са написани на български, по-точно на говоримия език на францисканските монаси от Пловдивско, като за целта е използвана латиница с италианска и унгарска ортография, заета през хърватски. Ръкописи № 778 и № 779 са съставени (най-вероятно преведени от италиански) от Петър Ковачев (1745/1746–1795), познат и като Петър Фабри. П. Ковачев предимно следва правописната система, възприета в Южна Хърватия. Почти нищо не се знае за автора на ръкопис № 780, освен че и той е павликянин. За разлика от П. Ковачев създателят на ръкопис № 780 смесва северни и южни хърватски правописни навици, което навежда на мисълта, че навярно е бил образован в Северна Хърватия или е имал досег с тамошни духовници.

По времето, когато са създадени трите павликянски паметника, много хърватски и босненски автори представят правописната система, към която се придържат (често възприемайки правописни решения от публикувани по-рано творби на други автори), в предговори към съчиненията си, например Л. Брачулевич (L. Bračuļević) дава на читателите си подробни разяснения относно правописа, който използва в книгата си, в раздел, озаглавен „Opomena za pravo, dobro, i lako sc̄titi ove kgnighe“ (‘Бележки за правилно, добро и леко четене на тази книга’), в излезлия през 1730 г. негов труд „Uzao scerafinske (nascki) goruchiee gliubavi“ (‘Възелът на серафимската (нашата) гореща любов’). Всъщност правописната му система съвсем не е нова: самият той признава, че в по-голямата си част правописът му следва установеното от неговите предшественици, особено от М. Раднич (M. Radnić): „[...] i takofufe fluxili nasci stari, kakofe vidi u kgniga, kojefu na sc̄tampu dali, navlastito u „Pogargiegniu Svita“ O.M.P. fra Mihe Radnichia“ (‘[...] така както и нашите предшественици са си служили [с предишни написания], както може да се види в книги, които вече са отпечатани, особено в „Pogargiengie Svita“ от O.M.P. фра Михе Раднич’) ([6]: I).

В предисловието си към „Testimonium Bilabium“ (‘двуезично свидетелство’) Ф. Ластрич (F. Lastrić) дава примери за двата вида боснен-

([8]: 108). Смята се, че още преди 1365 г. няколко хиляди павликяни, живеещи в околностите на Пловдив, вече са приели католицизма от осем францискански монаси ([3]: 66). Но заради недостиг на свещеници много от тези новопосветени католици отново се връщат към първоначалните си павликянски обичаи и впоследствие „повторно приемат“ католицизма след Тридентския събор.

ска писмена практика – от италиански и унгарски – с „latinskim slovma u jezik nashki“ („с латински букви в нашия език“) ([9]: 2). Освен това той отбелязва, че дори и в рамките на всяка от двете системи написанията на славянските звукове не са строго установени у различните автори. Ф. Ластрич, който е привърженик на многообразието („quot capita, tot sententiæ: kolliko gliudij, tolliko chiudij“ (‘колкото са хората, толкова са и мненията’), си служи и с двете системи: „[...] istinaje da nijšam ú ovom slídió ní parvij ní drugij“ (‘[...] истина е, че тук не съм следвал нито едната, нито другата [система]’).

М. Добретич (Dobretić) заявява, че няма достатъчно латински букви за „naš jezik“ (‘нашия език’), както и че не съществува правописна норма за езика, на който пише ([7]: VI). По-нататък отбелязва, че книгите, написани на „naš jezik“ и издадени с латинско писмо, все пак са разбираеми, въпреки зле устроенния правопис. Предложеният от него правопис, който предвижда ударения и двойни букви за отбелязване на дължината, цели да улесни читателя, макар и да е по-труден за отпечатване ([7]: 222). Накрая установява, че речта на тези, които говорят „slavinski“ ‘славянски’ или „illirički“ ‘илирийски’, се различава според различните области. Поради тази причина той смята, че читателите не бива да се присмиват на отпечатания език, а да приемат, че М. Добретич пише на разновидност на езика, която се различава от тази на читателя.

Подобно на босненските и хърватските, и българските книжовници често използват непоследователно хърватските начини за записване на родната си реч. Обаче при българските книжовници не намираме предговори, в които те да обясняват писмената система, към която се придържат⁵. Отчасти това може да се дължи на факта, че съчиненията им са запазени под формата на ръкописи, а не на публикувани книги, които да достигат до по-широк и разнообразен кръг читатели. В Таблица 2 са поместени съвременните български кирилски съответствия на най-често срещаните в трите ръкописа начини за предаване на български фонемни с латински букви. Вариантите в написанията и аномалии се разглеждат в раздела след таблицата.

Единствената фонема в българския език, за която не може да се заеме латинско съответствие от хърватската система за изписване, е /ъ/, тъй като тя не се среща в хърватски / босненски. В разглежданите български ръкописи графемата *a* редовно се използва за означаване на /ъ/ (включително под ударение), например *kascta, parvi, ubarcova*.

Неустановеност в написанията в ръкописи № 778, № 779 и № 780

Възможно е част от отклоненията от възприетите в хърватската традиция начини за изписване, които се откриват в българските ръкописи,

⁵ Не е изключено авторът на ръкопис № 780 да казва нещо за своя правопис в началото на труда си, но понеже липсват първите 48 листа от ръкописа, не може да се знае какво точно е имало там.

Латиница	Кирилица
a	а
b	б
v	в
gh	г
d	д
e	е
x	ж
g	дж
z	з
i, j	и
ī, jī	й
k, c	к
l	л
gl	лъ
m	м
n	н
o	о
p	п
r	р
s	с
t	т
ſ	ст, с
u	у
f	ф
h	х
z	ц
ci/ce	ч
sc (+ предна гласна)	ш
sct	щ
a	ъ
ju, u, iu, уи	ю
ja, ia	я

Таблица 2

да се дължат на опити от страна на авторите да пестят време и усилия. Дори и Ластрич признава: „*imat meni sluxæchæ lashtemie bijlo upijfati, nego ovak, sluxeechee*“ (‘Има случаи, в които ми е било по-лесно да напиша *sluxæchæ*, отколкото *sluxeechee*.’) ([9]: 2). И в трите български ръкописа /ш + а, о, у/ понякога се изписват като *sc + a, o, u*, но не винаги. Южнохърватският правопис „повелява“ съчетанието от букви *sc* да представя звука /š/, но ако след /š/ се намира задна гласна, между *sc* и задната гласна трябва да се вмъкне графема, означаваща предна гласна, за да се избегне евентуално двусмислие. Българските книжовници, създали разглежданите тук три ръкописа, особено № 780, често изпускат *i* – графемата, която определя дали в тези случаи *sc* се произнася като /ск/ или като /ш/. Според южнохърватския правопис *dusca* и *scube* би следвало да се произнасят *[дуска] и *[скубе] вместо съответно [душа] и [шубе]. Понеже пишещият трябвало да вдигне перото си, за да постави точицата над буквата *i*, докато изписва всяка от тези думи, или пък след като вече ги е изписал, не е изключено да е предпочитал да изпусне буквата *i*, за да спести времето и усилията си, но не и тези на читателя.

Също толкова вероятно е, ако не и по-вероятно, пишещият да е обозначавал звука /ш/ със съчетанието *sc* без помощта на буква за предноезична гласна заради високата честота на *sc* за предаване на /ш/, когато след него стоят съгласни, най-вече /t/: напр. *scte, sctesc* и *zascto*. За разлика от българите, през XVIII в. босненските францисканци рядко изпускат буквата *i* в съчетанията, означаващи /š + а, о, у/. Оттук може да се направи заключение, че

представянето на звука /ш/ с диграфа *sc*, без оглед на това дали следва предна или задна гласна или пък съгласна, е уникална черта за българската писмена система с латински букви през XVIII в.

От друга страна, трябва да се отчете, че съществуват множество примери на *sc + i* + буква за задна гласна, така че комбинацията *sc + буква за задна гласна* би могла да е просто недоглеждане или неразбиране

от страна на пишещия на правописните условности, с които борави. На това предположение навеждат честите случаи, при които графемата *i* се добавя излишно: авторът на № 780 изписва думата *божанско* по следните два начина: *boxansko* и *<boxiansko*; П. Ковачев пише *xalba* наред с *xialba* за [жалба]. Би могло да се каже, че тези два примера са резултат на аналогия (или хиперкоректност) с представянето на /š/ и /č/, при което според южнохърватския правопис се поставя буква за предна гласна.

В ръкописи № 778 и № 779 съгласната /ч/ обикновено се означава с най-близкото ѝ италианско съответствие: с буква *c* пред буква за предноезична гласна или пък с *ci* пред буква за задноезична гласна: *cilek*, *cesme*, *cianta*, *ciascto* [sic], *ciudna*, *ciuli*. В № 780 също откриваме няколко случая, където буквата *c* предава звука /ч/: напр. *borclia*, *covek*, *vecna*. В ръкопис № 780 съгласната /ч/ също така се предава и с *cs* в съответствие със севернохърватския правопис: напр. *csiarscia*. Както и в горепосочените примери с *x*, графемата *i* е излишна при написанието *csiarscia*, ако се следва севернохърватският правопис, според който *i* не се използва в диграфи за обозначаване на /č/. Употребата на *i* в този пример най-вероятно е привнесена от южнохърватския правопис с цел да не се обърка четенето на първата сричка, която иначе би могла да бъде: /ča/, /ca/, /ksa/.

За означаване на съгласна /dž/ авторите на трите разглеждани ръкописа прибягват до съчетание на *g* с буква за предна гласна: напр. *gigher*, *genk*, *giovab*, *giumur*, практика, която се среща и в хърватски, и в босненски печатни книги от същия период.

В разглежданите паметници фонемата /ж/ се обозначава с *x*: напр. *Boxe*, *xenatasi*, *xivot*. Също така /ж/ може да се представи и чрез *z*. Това най-често става при глагола [живея] и производните му, напр. *zivejte*, *zivejat*. Засвидетелствани са и малък брой случаи, при които /ж/ и /дж/ се предават с буквата *g*. В ръкопис № 780 това написание се среща както в славянски по произход думи, така и при заемки, напр. *dargisi*, *dargiat*, *agiadissovane*, докато в творбите на П. Ковачев употребата на това написание се свежда до думи от италиански произход, напр. *Giugno*.

Както в ръкопис № 778, така и в № 779 *z* също може да означава /ц/, напр. *ozzetat*, *deza*, *deviza*. В ръкопис № 779 се открива необичаен пример, в който П. Ковачев обозначава /ц/ чрез *c*: написанието *konca* се среща пет пъти на л. 214б, макар и това да е единственият случай, при който *c* предава звука /ц/. И в трите изследвани ръкописа графемата *z* може да представя /ц/ (напр. *ozzetat*), както и /з/ (напр. *barza*) или пък /ж/ (напр. *zivejte*).

И П. Ковачев, и авторът на № 780 не означават последователно по един и същи начин съгласната фонема /к/. За тях графемите *k* и *c* са взаимозаменяеми, което важи и за босненските / хърватските текстове от тази епоха. Графемата *k* се предпочита в позиция пред предни гласни и след *s*, за да се избегнат евентуални неясноти, понеже според

ожната хърватска традиция съчетанието *sc* по принцип предава /š/, а пък *ci* предава /č/: напр. наставката /-ski/ винаги се изписва *-ski*, никога *-sci*. И все пак книжовниците невинаги се придържат строго към тези принципи, напр. съчетанието *ci* = /ki/ при въпросителното местоимение „кой“; *cescia* се среща в № 780 със звукова стойност /kesa/. Освен това авторите са непоследователни и по отношение на представянето на /k/ пред букви за задни гласни: например *kak*, *caco*, *kalcat*, *colai*, *coga*. Някои думи са засвидетелствани с буква *c* в едни случаи и с *k* в други, напр. *konak* и *conak*, *kail* и *cail*, *curtulisam* и *kurtulisam*.

В трите български ръкописа се срещат няколко диграфа за отбелязване на меко /l'/. По отношение на /l'/ не се открива уеднаквеност в ръкопис № 779: /l'/ може да се изпише с *gl* : *voglia*; както и с *li* : *liutto*. Авторът на № 780 също използва различни написания за /l'/, напр. *lyuta*, *blyudnici*, но *voglia*.

Единствената гласна, която се изписва по повече от един начин в разглежданите паметници, е /и/. Звукът /и/ може да се представи чрез две букви: *j* или *i*. Това важи и за трите ръкописа, но е по-често срещано в № 780, напр. *jspoved* и *ispoved*, *jzin* и *izin*. И двамата автори произволно използват и двете графемии и за глайда ѝ /j/ (означаван в кирилицата по различен начин, включително чрез ѝ), напр. *juzbascia* и *iuzbascia*; *tvojat* и *tvoiat*.

Изписване на турцизмите

Най-голяма неустановеност в правописа на трите разглеждани български паметника се откроява при многобройните турцизми, които се съдържат в текстовете. Най-вероятно тази неустановеност се дължи на необичайната за славянските езици фонетика на въпросните думи, т.е. това не са типичните звукови съчетания, които книжовниците са свикнали да предават на латиница. Навярно авторите не само че никога преди това не са писали тези думи, но никога не са ги и чели. Букви (особено такива, представящи гласни), които иначе не се използват безразборно за изписване на домашна славянска лексика, понякога се срещат като произволни взаимозаменяеми варианти в заемки от османски турски, напр. *piscmanlik* и *piscmanlak*, *barabar* и *borabar*, *aslan* и *aslin*, *gioap*, *giovab*, *gevab*, *gievap*.

По отношение на представянето на турцизмите в ръкопис № 778 личи възможно немско влияние върху опосредствания чрез хърватски италиански правопис, например букви с надредни знаци като в немски се използват само за /ö/ и /ü/ от османски турски, напр. *düzen*, *örnek*, *hökiüm*⁶. Често се наблюдава и алтернативно изписване на думи, които иначе може да се срещнат с *ö*, *ü*, напр. *diuzen*, *jurnek*, *hiokium*. Използ-

⁶ В ръкопис № 779 веднъж се среща *hökiüm*, като това е единственото написание с *ö* в този текст.

ването на *й* и *ѳ* само при турцизмите би могло да подсказва, че на П. Ковачев му е било ясно, че тези думи са заемки в българския език.

Хърватско влияние

Въпреки някои отклонения от хърватската правописна традиция може да се приеме за сигурно, че именно такъв е произходът на правописа, възприет в разглежданите три ръкописа. От хърватската практика са запазени дори начини за означаване на краткост и дължина на гласните. В хърватски книги от този период удвоени букви за съгласни са се използвали, за да означат, че предходната гласна е кратка, а удвояването на букви за гласни се е използвало, за да се означа, че съответната удвоена гласна е дълга. Такива означения има и в изследваните български ръкописи, напр. *skacce, nossa, messo, occi, Voog*. Обозначените във всички горепосочени примери дължини са именно дължините, характерни за хърватския език, а не за българския език.

Други написания в разглежданите ръкописи пък свидетелстват, че създателите им са хърватски възпитаници. Отглаголните съществителни понякога завършват на *-nie* вместо на *-ne*, особено в ръкопис № 778, напр. *porodenie, smislenie*. Едва ли в тези именно текстове, създадени в Пловдивско, може да се мисли за църковнославянско влияние или за влияние на западнобългарски диалекти, в които са нормални формите на *-нѳе*. В № 778 също така се срещат глаголни форми за първо лице, множествено число, сегашно време с окончание *-mo* вместо *-me*: напр. *mislimo*. Както в № 778, така и в № 779, *jedin* и съответните му форми се срещат вместо българското *edin* или *idin* (в зависимост от диалекта).

Източнобългарски диалектни особености

Тъй като има вариране в начините за означаване на фонемите в разглежданите ръкописи, в редица случаи е трудно да се правят категорични изводи за диалектните особености. Все пак се вижда ясно, че това е диалект с редукция на *e > i* в неударена позиция, например *mighdan*, т.е. източнобългарска редукция. Така също личи и редукция на *o > u* в неударена позиция, например *ut*. В ръкопис № 780 се съдържат най-многобройни примери за редукция, напр. *bis hisap, lozito, utrovata*. Кратката дателна форма на мъжколичното местоимение за трето лице в единствено число редовно се представя като *mo < му*. Примери с източнобългарска редукция има и в № 779, напр. *divoiki, moxisc, idin, idisc*. Диалектът изпъква навсякъде в ръкописа заради окончанието за първо лице множествено число в сегашно време: *mislimi, ostavimi, nemami*. В № 778 П. Ковачев редовно пише *mighdan* (никога *meghdan*), както и формата *bonar* вместо *bunar*, докато в № 779 и № 780 се срещат и двете форми. В ръкопис № 778, както и в № 780 определителният член след мек консонант или след предна гласна се отбелязва и с буква *e*, напр. *drughiet, parviet, oganet*.

Въпреки че в разглежданите ръкописи се открива отбелязване на дължините на гласните според хърватските особености, ударението се поставя така, както е в български, а не в хърватски: *sigá, xená, jedná, jednó, kogá, vodá, zemé, pó, é*. Както се вижда от примерите, и в трите ръкописа ударението се отбелязва само когато пада на последната сричка.

Заключение

Предвид множеството начини за изписване (особено на турцизмите), които се откриват в ръкописи № 778, № 779 и № 780, не е оправдано въз основа само на написанията да се правят категорични заключения за произношението на думите: липсата на установена правописна норма и неволните грешки при написанията може да доведат до неточности в изводите за диалекта – както за произношението на заемките, така и на домашната славянска лексика. Като се вземат предвид някои тенденции, които се повтарят и в трите паметника, може да се направи извод, че изписването, възприето от П. Ковачев и от автора на № 780, безспорно е заимствано от хърватски. П. Ковачев се придържа повече към южнохърватската традиция, а пък авторът на № 780 следва предимно севернохърватската, което свидетелства, че тези двама книжовници може би са се обучавали при духовници от или в различни части на Хърватия.

Макар и писмената система очевидно да е заимствана от хърватски, по-трудно е да се определи дали при съставянето на съчиненията си авторите са се ръководили от хърватски версии на същите текстове. В изложението на № 779 единствено П. Ковачев потвърждава, че е превел творбата си от италиански: „Zatova coi znai sctogod od Sveto Pismo moxe dase rece sctogod dai Mudari zere u Sveto Pismose namerova kristiansca Mudros, i zatova assamse macil sedem meseza dai ubarna od Talianski jezik na Balgarski, da moxisc ti Sinco da vidis, i da poznaisc cacoi storil Gospod za horata.“ (‘Затова кой знай щогод од Свето писмо може да се рече щогод да и Мудар и зере у Свето писмо намерова кристианска Мудрос, и затова ассамсе мъчил седем месеца да и убърна од Талиански ѝезик на Български, да можиш ти синко да видиш, како и сторил Господ за хората.’) Също толкова вероятно е и текстът в ръкопис № 778 да е преведен от италиански, въпреки че там това не е изрично заявено. За разлика от № 779, в № 778 личи хърватско влияние, което излиза извън рамките на заетия чрез хърватски италиански правопис: засвидетелствано е хърватското окончание за първо лице, множествено число *-to*, както и отглаголни съществителни, завършващи на *-ie*. Като се има предвид, че тези особености се срещат само в № 778, е възможно текстът да е преведен направо от хърватски или пък П. Ковачев да си е служил с хърватско издание на текста като помощен справочен материал, докато е превеждал от италиански. Това, разбира се, си остават само предположения.

И в трите ръкописа също така се наблюдават писмени особености, характерни само за българската традиция, като например поставянето на ударението според българското произношение, обозначаването на звука /ъ/ и донякъде означаването на /ш/. Начинът за изписване на редица думи показва, че в основата на тези паметници е залегнал източнобългарски говор. За съжаление, докато не се намери повече информация относно самите автори, както и за италианските и / или хърватските образци на въпросните творби, написанията може да се разглеждат само във връзката им с други писмени практики от тази област, без да се използват като инструмент, с който да се разкриват фини диалектни отличителни белези у различните автори или пък езиковият произход на текста.

Ръкописи

- № 778: *Сборник на Петър Царски* от 1773 г. Пази се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София (описание у Б. Цонев – *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 2. София, 1923, с. 469–470.)
- № 779: *Сборник на Петър Царски* от 1780 г. Пази се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София. (описание у Б. Цонев – *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 2. София, 1923, с. 471–474.)
- № 780: *Павликянски сборник*. Пази се в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София. (описание у Б. Цонев – *Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека*. Т. 2. София, 1923, с. 475–479.)

Литература

- [1] Вечева, Е. За католическата църква и българската народност през XVII век. В: *България, Италия и Балканите*. София, БАН, 1988, с. 112–118.
- [2] Димитрова, М. Книжнината на българите католици. В: Милтенова, А. (Съст.). *История на българската средновековна литература*. София, „Изток–Запад“, 2008, с. 744–758.
- [3] Милетич, Л. Из историята на българската католишка пропаганда в XVII в. // *Български преглед*, 1884, № 1, с. 62–83.
- [4] Милетич, Л. Нашите павликяни. // *Сборник за народни умотворения и народопис*, 1903, № 19, с. 1–324.
- [5] Телбизов, К. Чипровската книжовна школа. // *Литературна мисъл*, 1981, № 6, с. 121–138.
- [6] Bračuljević, L. *Uzao scerafinske (nascki) goruchiee gliubavi*. Budim, „Ivan Georg Nottenstein“, 1730, 578 с.
- [7] Dobretić, M. *Kratko skupgliegne sakramenatah*. Ancona, „Petra Pavao Ferri“, 1782, 580 с.
- [8] Frazee, C. *Catholics and Sultans*. Cambridge, „Cambridge University Press“, 1983, 388 pp.
- [9] Lastrić, F. *Testimonium bilabium*. Venice, „Domenico Lovisa“, 1755, 533 с.
- [10] Vince, Z. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske, 2002, 781 с.